

Állítás és kétely

Földes György: Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai I–II.

1989-ben megnyíltak a magyar levéltárak zárt fondjai, hozzáférhetővé váltak a második világháború alatti és utáni történet fő írásos forrásai. A birodalmi keretek közül 1918-ban kilépő, önállóvá váló, majd ismét birodalmi *érdekkörbe* került magyar állam nemzetközi kapcsolata, Magyarország nemzetközi helyzete a felvirágzó jelenkor-történeti kutatások egyik legdivatosabb tárgya lett. Az 1990-es években a forrásfeltárást és a -feldolgozást egyaránt a nagy- (szuper-)hatalmi viszonylat határozta meg. A nemzetközi tudományos diskurzust elsősorban az új hidegháború-történet uralta, amely az elérhetővé vált hatalmas irattömeget a globális kontextusban való értelmezhetőség, relevancia és megfelelő *súly* szempontjából osztályozta. Kis országok iratai, szerepe az érdeklődésre akkor tarthattak számot, amikor ezen a szintéren jelentek meg és váltak hirtelen jól láthatókká: a hidegháború nagy válságai kapcsán, vagy ha elütöttek a birodalmi szövettől markánsan és tartósan kirívó külpolitikai magatartásuk okán. A hosszabb folyamatokat ábrázoló munkákhoz hosszadalmas kutatásra, elmélyült munkára volt szükség – ezek a mérlegkészítő művek inkább a kétezres évekre maradtak.

Ebbe az utóbbi csoportba tartozik benyomásom szerint Földes György legújabb munkája, amely egyszerűen kínál nagy-

szabású szerzői narratívát és mellé az azt verifikáló legfontosabb dokumentumok igen terjedelmes és szakszerű összeállítását. Témaválasztása és megoldása elválaszthatatlan a munka sajátos kontextusától, így – bár a könyv megértéséhez és bírálatához nem okvetlenül szükséges – nem felesleges szólni erről.

Földes György tanulmányai és esszéi már a kilencvenes évek elejétől arra vallottak, hogy szerzőjük Kádár János politikai életrajzának megírására készül.¹ Ezekről az írásokról, amelyek Kádár politikáját nemegyszer válságperiódusokban vizsgálták – ilyen volt mindenekelőtt a hatalomra kerülés 1956-os pillanata, de például 1964 vagy 1968 is –, mindig is az volt a benyomásom, hogy egyszerre mozgatja őket egy állítás és egy szorongató kérdés. Határozottan állítja egyfelől, hogy azután a kérdésbe foglalt kétellyel szembesítse: *Kádár János magyar nemzeti politikus, államférfi volt.* A kérdés megválaszolására, a kétely eloszlatására és az állítás igazolására aligha van alkalmasabb, egyben látványosabb terep, mint azok a szituációk, amikor Kádár János Magyarországot képviselte, azt *jelenítette meg* a világban. Politikai vagy másfajta teljes életrajzot Földes nem készített, ezt az igényt egyelőre Huszár Tibor és Roger Gough nagyszabású és egyaránt esszéisztikus munkái elégítik ki.² Semmi kétség, a *Kádár külpolitikája* szerzője egészen másként közelítette volna

¹ FÖLDES György: A Kádár-rendszer és a munkásság. *Eszmélet*, 1993. (5. évf.) 18–19. sz. 57–73.; Uő: *Kádár János és a nemzet (1956. november)*. In: IZSÁK Lajos–STEMLER Gyula (szerk.): *Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára*. Napvilág, Budapest, 1996, 65–71.; Uő: *Barátság felsőfokon. Kádár és Hruscsov*. In: RÁCZ Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról*. Rubicon–Aquila, Budapest, 2001, 88–94.; Uő: *Kötélhúzás felsőfokon. Kádár és Brezsnyev*. In: RÁCZ Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról*. Rubicon–Aquila, Budapest, 2001, 103–113.; Uő: *A Kádár-korszak jellegzetességei*. In: VALUCH Tibor–PÜSKI Levente (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabb kori Magyar Történelmi Tanszéke, Budapest–Debrecen, 2002, 229–244.; Uő: *Kádár János külpolitikai gondolkodása, 1968–1978*. In: PRITZ Pál (szerk.): *Magyar külpolitikai gondolkodása a 20. században*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2006, 221–249.; Uő: *Kádár János és a magyar desztalinizáció*. *Múltunk*, 2012. (57. évf.) 2. sz. 192–214.

² HUSZÁR Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. I–II. 1956–1989. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 2001–2003; Uő: *Kádár. A hatalom évei 1956–1989*. Corvina, Budapest, 2006; ROGER GOUGH: *Kádár János, a jó elvtárs?* JLX, Budapest, 2006.

meg a biográfia hősét. Kérdés, hogy akkora adattömeg közvetlen felhasználásával, amekkorát már Földes előző könyve a magyar–román kapcsolatok Kádár-kori alakulásáról és a mostani is mozgat, ez egyáltalán lehetséges-e.³ A külpolitika választása, úgy vélem, semmiképpen sem csak abból adódott, hogy Kádár korábbi életrajzíróit a *kádárizmus* belpolitikai jelenségei, személyiségre ható és abból adódó vonásai érdekelték, míg külpolitikájának csak egy-egy mozzanata.⁴ Földes állítása és kérdése nem is értelmezhető, ha nem Magyarország és a világ, de legalábbis Magyarország és a szovjet típusú rendszerek világa a vizsgált terület.

Földes kerekén huszonöt éve a Politikatörténeti Intézet vezetője, és ez a tény távolról sem csak a személyi egybeesés miatt elválaszthatatlan ettől a könyvtől. Igazgatása alatt az intézmény sikeres konverziót hajtott végre, vitathatatlan és vitatható hagyományait kritikusan vállalva-feldolgozva vált a hazai jelenkortörténet egyik fontos, megkerülhetetlen szakmai műhelyévé. Megfogyatkozott, de megnyitott levéltára, könyvtára a köz rendelkezésére áll. Az ott született, szorosán vett politikatörténeti munkákat – Földes nagyon komolyan vette intézete új nevét – nagyobbrészt konzervatív pozitívizmus, a szó jó értelmében vett tényisztelet jellemzi. Teret nyitott ugyanakkor az interdiszciplinaritásnak – erre jó példák az 1968-ról és 1948-ról szóló tanulmánykötetek, vagy az első világháborúról szóló rendezvénysorozat, de a nagyon fontos budapesti várostörténeti projekt is. A Kádár-korszak, bár az említettekhez hasonló komplexum nem fémjelzi, mindvégig az intézet egyik kiemelt kutatási területe maradt. Ez a könyv is – tudható, elhangzott a bemutatóján – eredetileg a korszakot feltáró kritikai forráskiadványként indult. A monográfia egy ezt bevezető tanulmányból nőtt ki.

³ FÖLDES György: *Magyarország, Románia és a nemzetiségi kérdés 1956–1989*. Napvilág, Budapest, 2007.

⁴ Például Huszár Tibort 1968. Lásd HUSZÁR Tibor: *1968. Budapest–Prága–Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció*. Szabad Tér, Budapest, 1998.

Méltánytalanul jár el a recenzens, ha figyelmen kívül hagyja a mű egészét, mégis ezt teszem. A hatalmas méretű dokumentációról – a több mint nyolcszáz oldalas korpusz több mint félszáz terjedelmes feljegyzést, jegyzőkönyvet, beszámolót stb. tartalmaz harmincegy év nemzetközi tárgyalásairól – alig ejtek szót. Annyit mindenképpen, hogy igazi csapatmunka, Gellériné Lázár Márta, Darvasi Piroska, Mitrovits Miklós és Takács Róbert kiválóan szerkesztette, jegyzetelte, mutatózta, irodalomjegyzékelt (utóbbi kettő a monográfiára is vonatkozik), persze a főszerkesztővel együtt. Ez a válogatás a maga nemében úttörő jellegű, bár e fontos források egy része online is hozzáférhető a Magyar Nemzeti Levéltár tartalomszolgáltatásaiban. Az egyetemi oktatás roppant nagy hasznát venné, ha a könyvtárak beszereznék (remélhetőleg megteszik), és ha diákjaink úgy olvasnának, mint tíz-húsz éve. De tartok tőle, hogy a könyvtárak nem szerzik be, azt pedig tudom, hogy a diákok nem úgy olvasnak már, ezért bölcs vállalkozás lenne észszerű időn belül egy online változat a második kötetből, amely ráadásul bővíthető is. Bár a szerző/főszerkesztő a monográfia előszavában előzékenyen három utat is javasol a mű megismerésére (a két kötet párhuzamos, illetve egymás utáni olvasása, kezdve az elsővel, avagy a másodikkal), nem hinném, hogy túl sokan előnyben részesítenék a dokumentációt a szerzői narratívával szemben, vagy akár azzal párhuzamosan elmélyednének a forrásokban. A következőkben én sem teszem, hanem kizárólag a monográfia forrásaival, elméleti-elemzési kereteivel, kérdésfeltevéseivel és az azokra adott válaszokkal foglalkozom.

A mű forrásaira Földes könyvének címe becsületesen és nagy hangsúllyal utal: nem a magyar külpolitika, nem a magyar-szovjet, magyar-nyugati stb. kapcsolatok történetével foglalkozik, hanem Kádár Jánossal, az ő nemzetközi tárgyalásaival. Ennélfogva forrásanyagának döntő többsége magyar pártokumentum. A történet elején – például Kádár „kiválasztásakor” 1956. november 2–3-án és néhány más helyen – fel-felvillannak orosz dokumentumok is, de ez az oldal jórészt hiányzik. Párt és állam, pártközi kapcsolatok és állami külpolitika a szovjet típusú rendszer sajátosságaiból adódóan nehezen szétválaszt-

ható. Azért a feladat nem megoldhatatlan – mindenesetre itt elsősorban Kádár János személyisége szervezi a könyvben egészsze őket. A felhasznált források és az egész történet érzékelteti például, hogy ez a személyiség egyben ütközőpont – döntően a magyar és a szovjet fél között, de a magyar döntés-előkészítő és -hozó hierarchián belül is. A párt persze nem azonos tagságával és vezetőivel, nem azonos Kádárral sem. 1953 előtt egy szűk informális döntéshozói csoport határozta meg, 1956 után kialakult egyfajta tagoltság, irányzatok, érdekcsoportok (például gazdaságiak, ágazatiak), vezetési stílusok szerint. Ha ez a külpolitika szűk terepén belül is így volt, akkor ez kevésbé jelenik meg a szövegben. Brezsnyeven és általában Kádár tárgyalópartnerein kívül kevésbé érzékelhető a másik főszereplő, a szovjet fél apparátusi tagoltsága. A külpolitika (vagy Kádár, a külpolitikusként) recepciója is hiányzik, akár a „párton” belül, akár azon kívül. Világos, hogy mindehhez igen széles körű nemzetközi kutatásra lett volna szükség. S az is hiábavaló erőfeszítés lett volna, ha a legfontosabb forráscsoport – a moszkvai – csak szórványosan hozzáférhető. Nem tudunk azonban meg semmit arról, hogy ez a megoldás mennyire volt tudatos, hogy a szerző és csapata megpróbálkozott-e legalább a volt szovjet levéltárak akár részleges felderítésével.

Bár a második kötetben található irodalomjegyzék igen gazdag, a monográfia lábjegyzeteinek elsőprő többsége a levéltári forrásokra, illetve – amennyiben releváns – az egykorú nyilvános diskurzusra utal. A mű nem tartalmaz historiográfiai és elméleti bevezetőt. Specifikus témája talán nem is indokolja a korábbi szakirodalom elemző áttekintését, hiszen viszonylag kisszámú, részben összefoglalókban található fejezetekről, részben Földes kötetéhez képest többé-kevésbé esszéisztikus munkákról van szó; egyik sem alapszik ekkora forrásanyagon. Kádár János és Magyarország azonban nem állt önmagában, kivált a világban nem így tekintettek rá. Legalább két nagy elméleti és történeti diskurzus sok évtizedes folyamában el lehetett volna helyezni a *Kádár János külpolitikáját*: a szovjet típusú rendszerekről és a hidegháborúról szólóan; de a nemzetközi kapcsolatok megközelítésének iskolái is említhetők. Vonatkozó

fejezet vagy legalább némileg rendszeres kifejtés híján a szerző tárgyalásmódja és nyelvhasználata igazít el arról, hogy a munka hol foglal helyet ezekben a koordináta-rendszerekben.

Kezdjük a végétől, mert erre nézve valóban semmiféle utalást nem találunk. A nemzetközi kapcsolatok elemzésének manapság általában négy fő szemléleti keretét szokás megkülönböztetni: a neoliberális institucionalizmust, a realizmust, a radikális függőségi elméleteket és a konstruktivizmust.⁵ Történeti perspektívában (meg egyébként is) persze lehetséges egyes vizsgálati szempontokat alkalmazni; itt is ez történik. Földes vizsgálatának főszereplője az államot reprezentálja (hogy ez az állam összefonódott egy párttal, és Kádár nem is viselt fontos állami tisztséget, az itt most lényegtelen), és fő jellemzője a kooperáció; az erőtér, amelyben mozog, viszonylag keveset változó nemzetközi rendszer. A megközelítés tehát formailag institucionalista, de attitűdje realista, és ez a döntő. (Ezt a jelzőt a szerző néhány döntő ponton alkalmazza is saját magára, de nem ebben az értelemben.) Vajon ez mennyire magától értetődő? Azt kell mondanunk, nem teljesen az, és paradox módon éppen az intéciók termelte hatalmas mennyiségű *szöveg* kínálja magát egy másfajta elemzéshez. A konstruktivista megközelítés szerint a nemzetközi kapcsolatok kulcsszereplői nem intézmények és egyének, hanem kollektív és egyéni identitások, meggyőződések. Az egyén elsősorban egy csoport (rendszerint persze az elit) tagja, és még az államot is az elit meggyőződései, kollektív normái, társadalmi identitása határozzák meg. A hidegháború kezdeti éveinek szovjet politikáját pár éve zajos szakmai sikerrel mutatta be Ted Hopf az általa társadalmi konstruktivizmusnak (*societal constructivism*) nevezett eszköztárral.⁶ Szerinte az, ahogyan a Szovjetunió önmagát értelmezte otthon, kihatott arra is, ahogyan a nemzetközi térben politizált. Nemcsak a szovjet elit (bár végső soron ez számít...), hanem a szovjet társadalom is részt vett annak a kialakításában, hogy

⁵Lásd például Karen A. MINGST: *A nemzetközi kapcsolatok alapjai*. Napvilág, Budapest, 2011.

⁶Ted HOPF: *Reconstructing the Cold War: the Early Years 1945–1958*. Oxford University Press, Oxford, 2012.

ki- vagy micsoda a *szovjet*. Így a szovjet identitás diskurzusaiból (művészeti alkotásokból, filmekből, regényekből stb.) érthető meg a szovjet hidegháborús politika. Hopf már előljáróban rámutatott a társadalmi konstruktivizmus szovjet terepen való alkalmazásának fő nehézségére, a szoroson szabályozott nyilvános diskurzusra. De, tette hozzá, ez előny is egyben. A szoros „örzés” jól láthatóvá teszi a legkisebb eltérést is a hivatalos szovjet identitásprojekttől, felfedi a versengő, kölcsönösen ható, rejtőző társadalmi identitáskonstrukciókat. Kádár és társai, illetve tárgyalópartnerei beszélgetései, az a mód, ahogyan tárgyaltak, az a tér, amelyben újra és újra azonosítani kellett magukat, nagyon kézenfekvő alapanyagul szolgálhattak volna a konstruktivista elemzéshez. Hangsúlyozom, hogy ez nem kritikai megjegyzés, hiszen hogyan is lehetne számon kérni a szerzõn azt, ami mûvének önmeghatározásából – nyilván szándékkal – hiányzik.

Földes partikuláris realizmusának „lappangása” azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a magyar külpolitika Kádárkori krónikáját abszolút reflektálatlanul adja elő. Nagyon is van alapkérdése, amelynek kiindulópontja „az a keret és feltételrendszer, amelyben az országot irányító kommunista pártnak viselnie kellett a felelõsséget a nemzeti érdekekért” (26.). Utóbbiakat az „alapvetõ, ha tetszik, »örök«” jelzõs szerkezettel látja el, és a következõképpen definiálja: „függetlenség, szuverenitás, az ország biztonsága, gondoskodás a gazdasági-társadalmi fejlõdés feltételeirõl, a közös kulturális kincs gyarapodásáról”, hozzátéve még ehhez a határokon kívül rekedt magyarsággal kapcsolatos kötelezettségeket, érdekeik védelmét (27.). Ezt követõen azt veszi szemügyre, hogyan viszonyultak ehhez (így együtt – ha egyáltalán, de ez utóbbit a recenzens teszi hozzá) Kádár és társai. Úgy találja, hogy a függetlenség problémájának felvetése számukra szóba sem jöhetett, pontosabban a függetlenséget a magyar vezetés a szocializmus szovjet útjával azonosította. Felfogásuk szerint ezt *így* csak a szovjet csapatok jelenléte biztosította. Bármiféle rendszerváltó elképzelés eszerint a függetlenség elvesztésével (Magyarország a Nyugat szövetségi rendszerébe és a kapitalizmusba való betagozódásával)

járt volna együtt. A csapatok kivonása – amit Hruscsov 1958 tavaszán felvetett – eltávolított volna a társadalom tudatából egy fegyelmező tényezőt, a szovjet tőrés határ többé nem lenne manifeszt, pedig pontosan ez teszi lehetővé az elnyomás mérséklését. Ha itt vannak a szovjetek, a magyar szocialista állam rendőrségének sem kell bevernie senkinek a képét.⁷ Földes ezt a kádári megfontolást „racionális, ám cinikus” felismerésnek nevezi, amivel csak egyetérthetünk. A nemzeti érdekek érvényesítéséből tehát a függetlenség dimenziója kiesett. A szuverenitással kapcsolatos problémák csak ezen túl jelentkeztek, kizárólag abban, van-e (és mennyire) lehetősége a kádári vezetésnek a szovjet típusú rendszert hazai adottságoknak, feltételeknek megfelelően, saját elképzeléseik alapján alakítani. Ez kölcsönzött igazán dinamikát a magyar politikának – az ehhez szükséges külső feltételek megteremtése volt a kádári külpolitika fő feladata. Ami a nemzeti kulturális kincs gyarapítását illeti, abban Kádárt és társait elsősorban a nacionalista gondolkodás (és nemcsak a retorika) elutasítása vezette. A nacionalizmusban Kádár „a szocializmus legnagyobb ellenlábását” látta (28.).

Az ilyen módon definiált „antinacionalista nemzetépítés” sikere tehát mindenekelőtt az erősen problematikus szuverenitáson múlt. Vagyis az 1953 és 1956 után módosított szovjet mintájú társadalomszervezés (szocializmusnak nevezett) projektjén. A projekt megvalósulása, a szovjet típusú modernizáció egyenlő a(z) antinacionalista) nemzetépítéssel. A modern szovjet típusú társadalom lényegét a vezetés „a munkásság és a parasztság gazdasági, politikai és kulturális emancipációjában” (29.) látta, külpolitikáját e „stratégia” szolgálatába állította. Akadályt, és pedig súlyosat, három tényező képezett. Először is a magyar társadalom készsége, hogy ezt a fenti azonosítást elfogadja és magáévá tegye. Földes szerint ez a hatvanas évek

⁷ Kádár 1985 szeptemberében azt mondta Gorbacsovnak: „arra kértem [Andropovot 1956. november 4-e után – R. M. J.], hogy a szovjet csapatok ne járőrözzenek az utcákon, ne vegyenek részt a rendteremtésben. Akármelyik magyar polgár számára kellemesebb, ha őt egy magyar csapja fejbe, nem pedig más. Akkor majd haza fog térni, és nem nemzeti sérelemként foghatja majd fel.” BARÁTH Magdolna–RAINER M. János (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel*. 1956-os Intézet, Budapest, 2000, 50.

közepére lényegében megoldódott. A másik akadályt a projekt elhelyezése jelentette a nemzeti múlt és jövő perspektívájában, vagyis a hagyományhoz való viszony és a jövőről alkotott vízió. Ezt szerinte a kultúrpolitika csak a hetvenes évekre oldotta meg. A harmadik akadályt maga a nemzeti érdek egyik alapvető, ám specifikus dimenziója jelentette, a határon túli magyarság képviselete. Ezzel a kádári vezetés sokat foglalkozott, ám a hetvenes évek végéig igen kevés jel utalt arra, hogy valamiféle elképzelést alakított volna ki arról, mit is tehetne, mint Földes írja, „sokáig nem vállalt konfliktust a határon túli magyarokért” (34.). A *Kádár János külpolitikája* elemzési szempontja a realizmus jegyében az egykorú kádári külpolitikai szerepfelfogás maga, elutasítva mind a mozgástér-kényszerpálya ugyan-csak realista megközelítését, mind az „örök nemzeti érdekek” Földes szerint normatív felfogását. „[N]emcsak az akkori nemzetközi erőviszonyokat tartjuk szem előtt, hanem a formálódó nemzetstratégiai és belpolitikai célokat is.” (33.)

A szovjet típusú rendszer modernizációs paradigma alapján való szemléletének és elemzésének irodalma sok évtizedre nyúlik vissza, hatalmas terjedelmű, s olyan nevek fémjelzik, mint Isaac Deutscher, Alexander Gerschenkron, Edward H. Carr, Richard Löwenthal, Alec Nove és Berend T. Iván.⁸ Legalább ekkora az orosz fejlődésből, az orosz *birodalmi* küldetésstudatból és modernizációból leszármaztatott birodalmi paradigma irodalma Nyikolaj Bergyajevtől Johann P. Arnasonon át Vajda Mihályig, vagy legutóbb Kalmár Melinda nagyszabású galaxiselméletéig,⁹ Földes megközelítésének különlegességét

⁸ ISAAC DEUTSCHER: *Sztálin*. Európa, Budapest, 1990; ALEXANDER GERSCHENKRON: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Gondolat, Budapest, 1984; EDWARD H. CARR: *A History of Soviet Russia. Foundations of a Planned Economy, 1926–1929*. I–III. Penguin Books, London, 1974; RICHARD LOWENTHAL: *Beyond Totalitarianism?* In: Irving HOWE (ed.): *1984 Revisited. Totalitarianism in Our Century*. Harper & Row, New York, 1983, 209–267; ALEC NOVE: *An Economic History of the USSR 1917–1991*. Penguin, London, 1992; BEREND T. IVÁN: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990*. Vince, Budapest, 1999.

⁹ NYIKOLAJ BERGYAJEV: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Századvég, Budapest, 1989; JOHANN P. ARNASON: *The Future that Failed: Origins and Destinies of the Soviet Model*. Routledge, London, 1993; VAJDA Mihály: *Orosz*

nézetem szerint az adja, hogy a birodalmi keretet és a birodalom modernizációs ajánlatát (valójában: kényszerét) tulajdonképpen probléma nélkül azonosítja az egykorú nemzeti érdekekkel: ha Kádár és társai így látták, ezzel azonosították magukat, akkor ezen a mércén érdemes csak mérni működésüket. A birodalmi modernizáció kizárólagosságát nemcsak nyers erő kényszeríti, hanem az antinacionalista nemzetstratégiának nevezett választott ideológia és program teszi elviselhetővé vagy éppen vonzóvá. Birodalmi keretek elfogadását vagy akár választását a magyar történelemben számosan ajánlották, a 16. századtól a 20.-ig. Csakhogy ezek az ajánlatok vagy mélyen fekvő kulturális rokonságokkal, odatartozással érveltek (mint Szekfű Gyula keresztény-germán kultúrköre), vagy a nemzet megmaradása és teljes pusztulása (szétszórátása) közötti választásnak állították be állásfoglalásukat. Jó lett volna ezt a jószerével előzmény nélküli „nemzetstratégiát” beágyazni ebbe a sajtóságos hagyományvonalba, már ha ez lehetséges. Talán a konstruktivista megközelítés segített volna abban, hogy az elemző felfejtse, milyen jelekkel próbálta azonosítani magát egy egész korszak elitje ezzel a távlattal, ha egyszer beszélni semmilyen formában nem lehetett róla (leszámítva a burzsoá nacionalizmus és a proletár internacionalizmus eléggé primitív dichotómiáját). Kulturális összetartozással és nemzetethalál-vízióval Földes nem operál. Marad egy olyan nemzetstratégia, amely legsajátabb elemeire nem reflektál, amire mégis (a szuverenitás valós törekvéseit), azt sem nagyon nevezi nevének, a nemzetre pedig végképp nem szeret hivatkozni. Mindez több meggondolást érdemelt volna, mint pár közbevetett oldalt az in medias res elkezdett történet egy korai pontján. A realista megközelítést a magam részéről teljesen elfogadhatónak tartom. A káderbürokrácia hatalmát biztosító pragmatikus megfontolásokat, de akár egy a tőkeviszony államosításán nyugvó modernizációs projektet nemzetstratégiává stilizálni viszont számomra egyáltalán nem meggyőző. A hatvanas évekre elfogadottá vált kádári

uralom egy soha nem igazolható tézis, amelyet plauzibilitása mellett érdemes lenne például legalább konstruktivista módon felfejteni egyszer. Hagyomány és jövő kultúrpolitikai „megoldása” a hetvenes évekre ugyancsak nem evidencia.

El kell azonban ismerni, hogy ez a vitatható elméleti keret elegendő koherenciát biztosít az ilyen módon felfogott magyar külkapcsolatok elemző leírásához. Ez az elemzés roppant részletes, nagyon pontosan okadatolt, gondosan, talán kicsit túlságosan is részletesen periodizált. Földes György a már említett elméleti felvetései után logikusan adódó kérdéseket tesz fel. Ezek a következők: Képviselet-e nemzeti érdekeket a magyar kormányzat 1956 után? Milyen sorrendet alakított ki a nemzeti érdekek között? Volt-e, amiről lemondott? Milyen volt a kapcsolat nemzetstratégia és külpolitika között? Mennyiben szolgálta a külpolitika a belpolitikát? S végül: Sikerült-e kihasználni, bővíteni a szűk mozgásteret?

Akárhogyan is ítéljük meg a könyv elméleti kereteit, ezek a kérdések valóban a probléma elevenébe vágnak; akárhogy közelítünk Kádár János külpolitikájához, ezek tényleg a legfontosabb, legindokoltabb kérdések. Explicit választ – például az epilógusban – nem ad rájuk a szerző, a szóban forgó rész inkább a korszak végét tudatosítja, és kitekint a rendszerváltást közvetlenül követő időszakra. Nincs következtetéseket összefoglaló fejezet, Földes mondandóját annak fejtegetésével zárja, hogy Magyarország a Kádár-korszak nagyobb részében (de kivált a hetvenes évek közepétől) jelentősebb szereplője volt a nemzetközi politikának, mintsem azt méretei, súlya indokolta volna. Ezt a szöveg valóban körültekintően ábrázolja és bizonyítja. Amúgy a kérdéseire adható választ Földes az olvasóra bízta. Ezért a következőkben ezzel a lehetőséggel élek. Válaszaimat pedig néhány egyéb benyomással próbálom alátámasztani.

Hogy képviselt-e nemzeti érdekeket a magyar kormányzat 1956 után, a többi rész kérdés megválaszolása után lehet megítélni. Utóbbiak megfogalmazása világosan mutatja, hogy Földes György szerint a válasz igen, de persze nem fenntartások nélkül. Ami a nemzeti érdekek közötti sorrendet illeti, Kádárék praktikus és ökonomista sorrendet alakítottak ki ezek

között. Felettébb logikusan: ha egyszer a nemzet alapvető érdekét a szocialista projekt előrehaladásával azonosították, azt pedig elsősorban az emancipáció anyagi alapjainak biztosításával, akkor úgy kellett viselkedniük Moszkvában is, mint egy gigászi szocialista nagyvállalat igazgatósága, amelyik a termelési eredmények és a gazdálkodási kérdések mellett (sőt: előtt) feltűnően sokat törődik a dolgozók jólétével. Arra a kérdésre, hogy volt-e olyan nemzeti érdek, amelyről a kádári külpolitika lemondott, leginkább igennel lehet válaszolni. Hosszú ideig lemondott a határon túli magyarok valamennyire is hathatós képviselőtéről, de kizárólag praktikus és ökonomista módon viszonyult Magyarország és a Nyugat viszonyához is, meglehetősen érzéketlen maradt a magyarság kulturális hovatartozása iránt. A külpolitika elsősorban a belpolitikát szolgálta, gazdasági előnyöket próbált szerezni a szocializmus magyar projektjéhez. Egyebekben defenzív volt, különösebb magyar külpolitikai célok a gazdaságiakon túl nemigen mutathatók ki. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a hetvenes évek közepétől, és kivált a második hidegháború időszakában, 1979-től ez a helyzet némiképp megváltozott. Magyarországnak érdeke volt, hogy a két világrendszer között legalább Európában normális és békés kapcsolatok maradjanak fenn. Érdeke volt, hogy az ország hozzájusson a nyugati nyersanyagokhoz, technológiához és – amennyire lehetett – a nyugati piachoz, mindenekelőtt pedig a nemzetközi tőkéhez. A prioritások lassan elmozdultak, de alapvetően nem változtak meg. Az olcsón beárazott szovjet nyersanyagok és energiahordozók, az országra erőltetett ipari kultúra hardver utánpótlása, az igénytelen szovjet piac, valljuk be, sokkal fontosabb volt, mint a Nyugat. Ezzel együtt Kádár és társai az összetettebbé váló magyar érdekeket igyekeztek megjeleníteni.

Mozgásterét Kádár János önkorlátozó módon használta ki. Ezt leginkább egy szűk, olykor kanyargós és gyengén megvilágított folyosó metaforájával lehetne szemléltetni, legalábbis a könyv olvastán minduntalan ez jutott eszembe. A végén vajmi kevés fény pislákol, a lassú léptekkel haladó Kádár János pe-

dig igyekeznek, hogy legendás zakóinak válltömése se súrolja a falakat.

A könyvnek természetesen Kádár az abszolút főszereplője. A többiek, a külügyi apparátusok, osztályvezetők, nagykövetek, miniszterhelyettesek, miniszterek arcéle homályos, vagy nem is vehető ki. Valami azért az utolsó másfél évtizedben ezen a téren is lassan megváltozott. Ez a szürke massa impulzusokat bocsátott ki, reagált, sőt kezdeményezett. Interakcióikban Kádár mindenkor visszafogó, -tartó, alkatilag óvatos-konzervatív személyiségnek tűnik. A szereplők egysége azonban sohasem borult fel. Mindannyian, élükön a főnökkel, kicsit kufároknak tűnnek, keleti kereskedőknek, vagy olyanoknak, akik értik a partner keleti kereskedők gondolkodását, egy-két lépéssel előregondolkoznak, minimális és maximális céljaik árakban, összegekben, millió tonnákban fejezhető ki. Kérnek, és olykor (csaknem) követelőznek, de azért tisztában vannak a helyükkel. Az olvasó néha nehezen tud szabadulni a (retrospektív) megalázottság érzésétől. Ezen túl Kádár és külpolitikussai kezdeményezésekkel nemigen éltek. A defenzív taktikából és az ökonomista alapállásból adódott, hogy amikor politikai tételek kerültek az asztalra (1956, 1968, 1972, 1984 stb.), mindig a szovjet félnek lett igaza, még akkor is, amikor ehhez az igazsághoz (mint 1968-ban a prágai bevonulás, vagy 1984-ben a Los Angeles-i olimpia bojkottja) a magyar vezetésnek meglepően egységesen nem fűlött a foga. Ebben a tekintetben Földes György könyve infernálisan leverő olvasmány. Különleges irodalmi élményt is nyújt: a nyelvet, amelyen ezek az emberek még egymás között is, intim közelségben beszélnek; saját formuláikban, kliséikben, a polgárd-tudszoc-dialmat-kratkij kursz szövegeiből kölcsönzött fordulatokban. Nyelv és kultúra közössége azonban sohasem takarja el az erőviszonyokat – a könyv ezt valósággal lenyűgöző plaszticitással ábrázolja.

Talán nem is a nemzetstratégia, hanem az erőviszonyok trivialitása a könyv kulcsfogalma. Ám Földes György mégis az előbbit tette azzá. Legfontosabb kérdésére, hogy képviselt-e a kádári vezetés külpolitikájában nemzeti érdekeket, igennel válaszol. Könyve megenged egy olyan olvasatot is, amelyben csak

az látszik, hogy egy erőforrásokban és tőkében szegény kis ország fészkelődik a maga gazdasági Prokrusztesz-ágyában, amelybe a szovjet típusú modernizáció csak még jobban bepaplanozta a maga adottságaival, változó normatíváival. Igyekszik kifészkelődni (kialkudni) a maga népjóléti prioritásait, az *élet-színvonal-politikát*, több-kevesebb sikerrel. Mármost manapság, főleg persze a nacionál-konzervatív politikai beszédmódban, divatos Magyarországot a szovjet táborban valami 18. vagy 19. századi kolónia képzetei szerint ábrázolni, és ugyanígy kétségbe vonni az akkori rendszer modernizációs teljesítményét. A történelemszakma e kérdésekben jóval differenciáltabban vélekedik, Földes mégis komoly hullámokkal szemben hajózik, és bátorsága, egyenessége tiszteletre méltó. Elméleti tézise nem nélkülözi a logikát, elkötelezett a tényszerűség mellett, és mélyen hisz a pozitív leírás megvilágító erejében. Magam mindebben nála szkeptikusabb vagyok. A modernizáció magyar változata a szovjet típusú rendszeren belül kétségtelen emancipatorikus eredményekkel járt. Főleg, ha ezt elsősorban anyagi dimenziókban gondoljuk el. Elgondolható azonban másképpen is, s akkor mégiscsak elsősorban a káderbürokrácia, az új technokrácia és a szovjet típusú társadalom középrétegei emancipálódtak, azok is részben csak abból a pozícióból, amelybe a szovjet típusú rendszer klasszikus, sztálini szakasza juttatta őket. Munkások és parasztok nem nélkülöztek, s kissé lefelé nivelláltak, de összességében mégis jóval emberhez méltóbban éltek, mint ama Horthy-korszakban, amely Kádár János viszonyítási pontja volt. Az emberi emancipáció kulturális, mentális vonatkozásaiban azonban ez a rendszer nemigen kínált mást, mint a magyar kispolgárság mintázatait, alacsony színvonalú nyugatos fogyasztást, a paternalista gondoskodás hálás elfogadását, az alattvalói lét kis kényelmeit, megtetézve mindezt azzal, amit Majtényi György oly találóan nevezett a *ressentiment* életérzésének.¹⁰ Mindez persze sokkal kedvezőbb feltételrendszer akár a *valódi* emancipáció elgondolásához, mint a klasszikus sztálinizmusé. Ha csak a kétségtelen anyagi gyarapodásból indu-

¹⁰ MAJTÉNYI György: *Vezérsel. Kádár János mindennapjai*. Libri, Budapest, 2012.

lunk ki, és tekintetbe vesszük az erőviszonyokat – mint Földes György teszi –, akkor Kádár János nemzetközi tárgyalásain magyar nemzeti érdekeket képviselt, és semmi kétség, hogy a 20. századi magyar történelem egyik igen jelentős alakja. Ez a könyv állítása; a könyv olvastán azonban nem szabadulunk a kétely érzésétől. S attól, hogy gondolkoznunk (beszélünk, vitatkoznunk) kell erről is. Úgy hiszem, ezzel az eredménnyel a szerző sem lehet elégedetlen.

Rainer M. János